

TOSHKENT SHAHRI RUDERAL FLORASINING TARKIBI VA EKOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ravshanova Xafiza Ismatilloevna

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Toshkent shahri ruderal florasining tarkibi va ekologik xususiyatlari urban ekologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Ruderal o‘simliklar antropogen ta‘sir kuchli bo‘lgan joylarda, xususan, yo‘l chetlari, qurilish maydonlari, tashlandiq yerlar, temiryo‘l atroflari, ariqlar bo‘yi, sanoat hududlari va aholi yashash massivlari yaqinida shakllanadigan o‘simliklar guruhi sifatida ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *Toshkent shahri, ruderal flora, urban flora, antropogen muhit, begona o‘tlar, ekologik guruhlar, fitotsenoz.*

KIRISH

Urbanizatsiya jarayoni tabiiy landshaftlarning o‘zgarishi, tuproq qoplami buzilishi, transport va qurilish faoliyatining kuchayishi, kommunikatsiya tarmoqlari kengayishi hamda antropogen bosimning ortishi bilan tavsiflanadi. Bunday sharoitda shahar hududlarida o‘ziga xos flora shakllanadi. Ushbu flora tarkibida ruderal o‘simliklar alohida o‘rin egallaydi. Ruderal o‘simliklar inson faoliyati natijasida buzilgan, mexanik ta‘sirga uchragan, oziq moddalarga boyigan yoki ekologik sharoiti tez-tez o‘zgarib turadigan joylarda tez moslashuvchi turlar hisoblanadi. Toshkent shahri kabi yirik urban markazlarda bunday o‘simliklarning o‘rganilishi shahar ekologiyasi, biologik xilma-xillikni baholash va antropogen muhit monitoringi uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Ruderal flora tarkibining shakllanishi birinchi navbatda shahar muhitining o‘ziga xos ekologik rejimi bilan bog‘liq. Toshkent shahrida yozning issiq va quruq kelishi, sug‘oriladigan hududlarning mavjudligi, yo‘l va binolar sababli issiqlik orollari hosil bo‘lishi, tuproqning zichlashishi hamda ayrim joylarda organik chiqindilar bilan boyishi ruderal o‘simliklar uchun murakkab, lekin moslashuvchan turlar foydasiga ishlovchi sharoit yaratadi. Bunday joylarda qisqa vegetatsiya davriga ega, ko‘p urug‘ beruvchi, tez unib chiqadigan, tuproqning mexanik buzilishiga chidamli va namlikdan samarali foydalanadigan turlar ustunlik qiladi.

Toshkent shahri ruderal florasida bir yillik efemerlar, ikki yillik o‘tlar va ko‘p yillik ildizpoyali turlar uchrashi mumkin. Bir yillik turlar shahar muhitida ayniqsa faol tarqaladi, chunki ular qisqa muddatda urug‘ hosil qiladi va yangi ochilgan maydonlarni tez egallaydi. Bunday turlarga *Amaranthus retroflexus*, *Chenopodium album*, *Capsella bursa-pastoris*,

Setaria viridis kabi keng tarqalgan sinantrop o‘simliklar misol bo‘la oladi. Ko‘p yillik turlar esa ko‘proq yo‘l chetlari, ariqlar bo‘yi, sug‘oriladigan maydonlar va tashlandiq joylarda barqarorroq populyatsiya hosil qiladi. Cynodon dactylon, Sorghum halepense, Plantago major kabi turlar tuproq zichlashgan, namlik va mexanik ta‘sir o‘zgarib turadigan joylarda uchrashi bilan ajralib turadi.

NATIJALAR

Ruderal o‘simliklarning ekologik xususiyatlaridan biri ularning yuqori moslashuvchanligidir. Shahar muhitida tuproqning fizik holati, namligi, sho‘rlanishi, og‘ir metallar yoki chang bilan ifloslanish darajasi, yorug‘lik rejimi va inson ta‘siri doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Ruderal turlar ana shu beqaror sharoitda yashashga moslashgan bo‘ladi. Ularning ko‘pchiligi urug‘ orqali tez ko‘payadi, urug‘lari shamol, transport vositalari, hayvonlar, suv oqimi yoki inson faoliyati orqali tarqaladi. Bu jihatdan ruderal flora shahar ichidagi biologik migratsiya jarayonlarini ko‘rsatuvchi muhim ekologik indikator sifatida baholanishi mumkin. Urban flora bo‘yicha tadqiqotlarda begona va mahalliy turlar nisbati shahar muhitining antropogen o‘zgarish darajasini baholashda muhim mezonlardan biri sifatida qaraladi [2].

Toshkent shahri ruderal florasining tarkibi sistematik jihatdan ham muayyan qonuniyatlarga ega. Ruderal muhitlarda odatda Asteraceae, Poaceae, Amaranthaceae, Brassicaceae, Fabaceae va Plantaginaceae oilalariga mansub turlar faol uchraydi. Buning sababi mazkur oilalarning ko‘plab vakillari ekologik plastik, urug‘ mahsuldorligi yuqori, turli tuproq sharoitlariga moslashuvchan va ochiq maydonlarni tez egallash qobiliyatiga ega. Masalan, Asteraceae vakillari ko‘pincha yengil uchuvchi urug‘lari orqali keng tarqaladi; Poaceae vakillari esa tuproqni tez qoplaydi, vegetativ ko‘payish va mexanik bosimga chidamlilik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu xususiyatlar shahar hududida ruderal fitotsenozlarning tez shakllanishiga yordam beradi.

Ruderal turlarni ekologik guruhlar bo‘yicha tahlil qilish ularning urban muhitdagi vazifasini chuqurroq ochadi. Kseromezofit turlar quruq va yarim quruq sharoitlarga moslashgan bo‘lib, yo‘l chetlari, ochiq maydonlar va qurilishdan keyin qolgan tuproqlarda uchraydi. Mezofit turlar sug‘oriladigan maydonlar, ariqlar atrofi va namroq joylarda rivojlanadi. Galofit yoki sho‘rga chidamli elementlar esa tuproqning ikkilamchi sho‘rlanishi kuzatiladigan joylarda paydo bo‘lishi mumkin. Shu sababli ruderal flora tarkibi shahar tuproqlarining ekologik holati, namlik rejimi va antropogen bosim turini bilvosita aks ettiradi.

XULOSA VA MUNOZARA

Toshkent shahri ruderal florasini urban ekologik muhitning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning shakllanishi antropogen omillar, iqlim sharoiti, tuproqning buzilishi, transport va qurilish faoliyati hamda sug‘orish tizimlari bilan bevosita bog‘liq. Ruderal o‘simliklar shahar

hududlarida yuqori moslashuvchanlik, tez ko‘payish, ekologik plastik xususiyat va turli mikrobiotoplarni egallash qobiliyati bilan ajralib turadi. Ular orasida bir yillik, ikki yillik va ko‘p yillik turlar, shuningdek, turli ekologik guruhlarga mansub o‘simliklar uchraydi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, Toshkent shahri ruderal florasini o‘rganish nafaqat floristik ro‘yxat tuzish, balki shahar muhitining ekologik holatini baholash, antropogen bosim ta‘sirini aniqlash va urban bioxilma-xillikni boshqarish uchun ham zarurdir. Ruderal turlar ayrim hollarda noxush begona o‘t sifatida namoyon bo‘lsa-da, ular ochiq tuproqlarni qoplash, biologik xilma-xillikni saqlash va shahar ekotizimidagi ekologik jarayonlarni aks ettirishda muhim rol o‘ynaydi. Kelgusidaik jarayonlarni aks Toshkent shahri ruderal florasini turlar tarkibi, hayotiy shakllari, adventiv turlar ulushi, ekologik guruhlari va hududiy tarqalishi bo‘yicha kompleks tadqiq etish urban botanika uchun muhim ilmiy yo‘l tadqiq etish urban botanika bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sennikov A. N., Tojibaev K. S., Khassanov F. O., Beshko N. Y. The Flora of Uzbekistan Project // *Phytotaxa*. — 2016. — Vol. 282, No. 2. — P. 107–118. DOI: 10.11646/phytotaxa.282.2.2.
2. Pyšek P. Alien and Native Species in Central European Urban Floras: A Quantitative Comparison // *Journal of Biogeography*. — 2018. — Vol. 25, No. 1. — P. 155–163.
3. Sukopp H. On the Early History of Urban Ecology in Europe // *Preslia*. — 2012. — Vol. 74. — P. 373–393.
4. Работнов Т. А. Фитоценология. — Москва: Издательство Московского университета, 2013. — 296 с.
5. Определитель растений Средней Азии: критический конспект флоры. Т. I–X. — Ташкент: Фан, 2013.